

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Флорій Бацевич

ЗАГАЛЬНИЙ ДЕЙКСИС ФІЗИЧНОГО І ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДСТОРОНЕННЯ (на матеріалі часток *ОН, ОСЬ, ОТО*¹)

У статті проаналізовано частки сучасної української мови *ОН, ОСЬ, ОТО*, встановлено їхню спільну комунікативну функцію, смислові вияви в різних контекстах уживання, парадигматичні зв'язки. Виявлено, що досліджувані лексеми виконують комунікативну функцію найзагальнішого вказування (дейксису), різняться мірою залученості внутрішнього світу людини в зміст повідомлюваного. Вони виформовують мікропарадигму, члени якої поєднані гіперо-гіпонімічними та антонімічними зв'язками.

Ключові слова: прагматика, дискурсивні слова, дейксис, загальний дейксис, частки, дейктичні частки, парадигматичні зв'язки.

У сучасному живому мовленні носіїв багатьох мов помітно активізувалися так звані дискурсивні слова, тобто лексичні елементи, які формують зв'язність дискурсів (текстів), вносячи в них неповторні комунікативні смисли синтетичного семантико-прагматичного характеру (див., напр.: [2; 7; 8; 3; 4; 5; 9] та ін.). Серед дискурсивних слів одними з найактивніших є частки. Активізація часток як носіїв складних прагматичних комунікативних смислів, пов'язаних із ментально-психологічними, вольовими, естетичними тощо особливостями мовців – загальна тенденція сучасних функціонально-комунікативно розвинених мов (української зокрема) до урізноманітнення способів діалогізації, вираження особистісного начала.

Як відомо, значна кількість дискурсивних слів, вносячи в акт комунікації виразне особистісне начало, виконує дейктичну (вказівну) функцію. У літературі, присвяченій проблемам дейксису, серед мовних засобів вираження вказувальності найчастіше згадують займенники, займенникові прислівники, прийменники, прономіналізовані слова різних частин мови, дієслівні категорії часу, особи та деякі інші (див., напр.: [6, с.128]). Частки, зазвичай, у цьому списку відсутні, або згадують лише виразно дейктичні *он, ось, це, оце* (див., напр.: [10, с. 82–87]).

У згаданій групі дейктичних лексем за семантико-прагматичними особливостями вирізняють частки *он, ось і ото*¹. Нижче визначимо семантико-прагматичні особливості кожної зі згаданих часток з метою встановлення їхнього загального семантико-прагматичного смислу в межах виконуваної ними спільної дейктичної функції.

Частка *ОН* та її похідні

У «Словнику української мови» (в 11-ти тт.) (далі СУМ) із восьми виділених лексико-семантичних варіантів частки *ОН* шість кваліфіковано як вказівні (дейктичні) і два як підсилювальні (СУМ, Т.V, с. 695–696).

Типові контексти уживання досліджуваної частки подаємо нижче.

1. Імена конкретних об'єктів або їхніх анафоричних заміників, напр.: – *Он він іде з відром.* – *Тоська тицьнула пальцем кудись у вікно* (В.Шевчук); – *Спить [Денис] ... Он він. Бачиш?* (Г. Тютюнник); *Он, бачиш, кінь осідланий / Тупає ногою* (Т. Г. Шевченко); *Он гай зелений похилився / А он з-за гаю виглядає / Ставок, неначе полотно* (Т. Г. Шевченко).

2. Ім'я нематеріального об'єкта (явища, факту, події тощо), напр.: – *Он і смерть прийшла до нього ...* (із розмови); – *Он торік умерла Катря Кравчиха...* (Марко Вовчок); – *Он події які почалися!* – *задумливо хитнув головою [Дмитро Іванович]* (В. Винниченко).

3. Предикат фізичного сприйняття, зокрема у формі наказового способу дієслова, напр.: – *Он чуєш!* – *і він [Пахом] завмер на своєму місці...* (Є. Гуцало); – *Он подекують, під Гадячем на Полтавщині справжні люди таки знайшлись, зовсім нагнали пана* (Ю. Смолич); *Он гляньте краще на той табун диких гусей* (М. Коцюбинський); – *Он, чуєте? / Співають...* (Т. Г. Шевченко).

4. Займенники або прислівники місця чи способу дії, напр.: – *Однеси лист... Он туди, два вікна видно* (М. Коцюбинський); *Значить он чого батько поїхав на ярмарок* (П. Вирган); *«Он як це все*

відбувалося» – подумав він [учитель] (А. Колісниченко); – У мене ще он скільки справ (із розмови); – Посвіти мені... / Он щось ходить! / Он під дубом щось там робить (Т. Г. Шевченко).

5. Зміст усього висловлення, напр.: Он зірка в небі пролетіла (В. Сосюра); – Іди он готуйся до іспиту (з розмови); – А де Степан? – А он під тином / Неначе вкопаний стоїть (Т. Г. Шевченко).

Спостереження над уживанням досліджуваної частки в художньому і живому розмовному мовленні дають змогу константувати, що вона є носієм узагальненого комунікативного смислу прагматичного характеру ‘загальний дейксис фізичного й психологічного відсторонення’ або ‘загальний дейксис об’єктивного, незаангажованого спостерігача’. Цей загальний комунікативний смисл реалізований у межах двох його граневих виявів:

(1) ‘дейксис відстороненого фізичного сприйняття конкретного об’єкта (у широкому сенсі слова)’; при цьому частка лексичною сферою своєї дії має ім’я цього об’єкта, напр.: Он Микола пішов; Он дерево, яке ти шукав. У цьому вживанні в розмовному мовленні частка он може бути замінена вказівним жестом.

(2) ‘дейксис ментального (психічного, психологічного) відсторонення від факту, події тощо’. При цьому частка сферою свого вияву має весь зміст висловлення, наприклад: Он у Василя доля як щасливо склалася / дітей оженив на багатих / хату відбудував ось яку... (з розмови); Он яке твориться / На сім світі (Т. Г. Шевченко).

У низці контекстів цього граневого вияву комунікативний смисл частки он поєднується зі значенням ‘дейктичне підкреслення підсумкових міркувань’, напр.: То понаставляли / Ті фігури он для чого: / Щоб люди не крали (Т. Г. Шевченко).

Найвиразніше другий граневий смисл частки он виявляється в усталених зворотах на зразок [Ах, так] он [воно] як; Он [воно] що; [Ах] он ти [він, вона, воно] який [яка, яке] та деяких інших.

Обидва граневі типи вияву загального комунікативного смислу частки он тісно генетично пов’язані: другий, більш абстрактний, розвинувся з першого; це дейксис, який відійшов від конкретного об’єкта і став дейксом факту, події, стану тощо.

Похідні досліджуваної частки, зокрема, оно і онно подано в словнику ‘те саме, що он’ (СУМ, т. V, с. 698), тобто в межах визначених вище типів загального комунікативного смислу.

Як варіант частки он можна розглядати також частку онде та її розмовну форму ондечки.

Частка онде в СУМі (СУМ, т. V, с. 696) представлена як носій тих самих комунікативних смислів, що й он. Це підтверджують також наші спостереження. Можна говорити про вияв двох граневих смислів:

(1) ‘відсторонений дейксис фізичного сприйняття конкретного об’єкта’, напр.: Онде злодій итемпований / Кайдани волочить; Он розбійник катований / Зубами скрегоче (Т. Г. Шевченко);

(2) ‘дейксис ментального відсторонення від факту, події тощо’, напр.: Онде як / Шукав волошечок у житі, / А тут тобі припливсь козак (Л. Глібов).

Частка ОСЬ та її похідні

Із семи виділених лексико-семантичних варіантів частки ось у СУМ п’ять кваліфіковані як вказівні, два – підсилювальні (СУМ, т. V, с. 796–797).

Спостереження над уживанням часток ось, осьде, осьдечки показують, що за певними параметрами вони є функціонально-комунікативними антонімами часток он, онде, ондечки. Нижче спробуємо це довести, спираючись, передовсім на функціонально-комунікативні особливості частки ось, тому що названі її похідні мають виразний розмовний характер і їхня частотність уживання в сучасній українській мові значно нижча.

Типові контексти вживання частки ось подаємо нижче.

1. Ім’я конкретного фізично сприйманого об’єкта (у широкому сенсі слова), напр.: – Тут, ось її двері (Леся Українка); – Ось він! – [Микола] показав пальцем на вчителя (М. Стельмах); ... Як гадина в’ється / Ось і дуб той кучерявий... (Т. Г. Шевченко).

2. Ім’я нематеріального об’єкта, а також факта, артефакта, події, дії, стану тощо, напр.: Ось один із тих віршів (М. Коцюбинський); – Ось і перелом... Таки швидко знайшли (А. Кокотюха); Ось саме ця подія і закарбувалась у пам’яті (М. Коцюбинський).

3. Займенники, прислівники, займенникові прислівники, напр.: – Ось що робить ... (Т. Г. Шевченко); – А то ось чому: я не можу себе вважати особою не дотикальною (М. Коцюбинський); А я у гай ходила по квітку ось яку (П. Тичина); – Ось тут бандити стріляли в сердегу, – зітхнув Свирид Яковлевич (М. Стельмах); Ось тепер все тільки починається (В. Шевчук).

4. Зміст усього висловлення, напр.: Ось приходить і другий підпасич ... (П. Мирний); – Ось як це було (Є. Гуцало); А тепер осталась / Ось що робить (Т. Г. Шевченко); Ось ми і виїхали на толоку (І. Франко); – Ось він мене й скарав на смерть (Є. Гуцало).

5. Ім'я предиката конкретної фізичної дії та дій ментальних, психічних тощо, зокрема, вжитих у наказовому способі, напр.: – *Ось сиджу і плачу! Смішно?* (Із розмови); *Ось він встав, кашлянув* (А. Кокотюха); – *Ось хвилююсь як мала дитина ...* (В. Шевчук); *Ось слухай же, що роблять / Заздроці на світі!* (Т. Г. Шевченко).

Загальний комунікативний смисл частки *ось* можна визначити як 'дейксис особистісної сфери адресанта', або 'дейксис заангажованого мовця'. Цей комунікативний смисл прагматичного характеру реалізований у межах двох граничних виявів.

1. 'Дейксис безпосередньої перцепції мовцем об'єкта'. Ця грань комунікативного смислу реалізована в контекстах, де частка *ось* має своєю лексичною сферою вияву ім'я безпосереднього об'єкта перцепції (слухового, зорового, тактильного, смакового тощо сприйняття), напр.: – *Але повернемося до гармати. Ось вона* (О. Довженко); – *Ось цей хлопець, – показав учитель на Романа ...* (М. Стельмах); – *Ось вино з водою, пані* (Леся Українка); – *Обиукали, знайшли ось, – Филька витяг з кишені й подав якісь папери* (А. Головка);

2. 'Дейксис ментальної близькості мовця до факту, події тощо, про які він сповіщає слухача'. Цей граничний варіант загального комунікативного смислу виявляється переважно в контекстах, де спостерігач-наратор виявляє внутрішню (духовну, психологічну, ментальну тощо) близькість до повідомлюваного. Ним зазвичай стають осмислені людиною факти, події, стани, відношення тощо, напр.: *Ось читають, як він забив Олександру, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві ...* (М. Коцюбинський); *Ось ти кажеш, Мартинов, зненависть... А по-моєму, не лише зненависть, а й любов рухає армії вперед ...* (О. Гончар); *Ось так би йти, йти – й нікуди не прийти ...* (Є. Гуцало).

Підтипами другого граничного вияву комунікативного смислу є:

а) 'особливо очікувана духовно-ментальна близькість адресанта до повідомлюваного', напр.: – *І ти для того товчешся по ранках, не спиши..., щоб зазирнути в ті очі, що, може, ще бачать образ святого, до якого ось, тільки молились ...* (М. Коцюбинський); *Ось у який час подали ми, товариші, руку на братство, на товариство* (О. Довженко); *Ось і шлях знайомий, снігом заметений* (А. Головка); *Ось ми і виїхали на толоку* (І. Франко); у двох останніх випадках уживань частка *ось* є мовленнєвим синонімом до дискурсивного слова *нареши́ти*;

б) 'дейксис неочікуваного, раптового вияву ментально-духовної близькості до повідомлюваного', напр.: – *Ага, ось ти про що! – краєм рота ошкірився Данило Горбокінь* (Є. Гуцало); – *Дивись! Ось що вичваряє! – Іван аж руками сплеснув* (Є. Гуцало); *Кілька разів збирався одписати Вам ... Аж ось сам занедужав ...* (М. Коцюбинський); *Йшли так з півгодини. Аж ось скінчилися очеретяні тини ...* (М. Коцюбинський); – *Ось воно що! – подумав я* (З розмови);

в) 'дейксис особливо інтимної психологічної близькості до повідомлюваного', напр.: – *Ось слухай же, що то роблять / Заздроці на світі* (Т. Г. Шевченко); – *Ось гляньте, які молодці!* (О. Довженко); – *Ось побачите, що отсе сам ходить, а далі й усю худобу переносить* (І. Квітка-Основ'яненко);

г) 'дейксис ментального підсумку (якихось думок, очікувань, мрій тощо)', напр.: *[Онисим] – Ти, батьку, як мала дитина... Ось тому-то я змушений сам навідатись до тебе в гості ...* (Є. Гуцало); *«Ось це й сталось!» – подумав сумно [Григорій]* (А. Колісниченко).

Частка *ОТО*¹

Частка *ото*¹ виразно діалогічна, її вживають як у власне діалогічному, так і в монологічному мовленні, діалогізуючи його напр.: – *То йди топись! – А жінка! Діти / – Ото ж то, бачиш, не бреши* (Т. Г. Шевченко); *Так ото однієї осені, ще не гаразд листя опало, як упав сніг* (Панас Мирний).

Досліджувана частка прив'язує смисл повідомлюваного до моменту мовлення, «тут і тепер» спілкування, тобто перебуває поза категорією ретроспекції чи проспекції розгортання текстових подій. У висловленні завжди функціонує в рематичній позиції, переносячи увагу адресата на ту частину повідомлюваного, у межах якої вживається сама, навіть якщо позиційно зпередує в межах теми, напр.: *Уже ото й перші півні проспівали були, а він усе не спав* (А. Головка).

Уживання частки *ото* пов'язане з необхідністю вказування мовцем на щось важливе, осмислене ним, але значною мірою «зовнішнє», напр.: – *Ото кидай, Давиде, цю дурну забавку та й мети до нічліжки* (М. Стельмах); *Ото указ надрукують: / «По милості божій ...»* (Т. Г. Шевченко); *«Ото думай, Іване, думай... – муркотів він сам собі під ніс...* (А. Кокотюха).

Сферами лексичної дії досліджуваної частки є:

1) імена конкретних фізично сприйманих об'єктів: *Михайлик дивився, як зелені зірки дмуться та лупають перед давно сподіваним дощем. Яке наймення їм, він сливе не віддав: ото-о є Віз Великий..., а ото Волосожар, а то – Чумацький Шлях* (В. Ільченко); – *Дивись, ото Іван пішов. З вудками, на річку* (Є. Гуцало);

2) предикати різного типу і форм вираження:

а) дієслівні, напр.: – *А йдіть обідати! Ото забалакалися, – гукнула з танку тітка* (М. Коцюбинський);

б) іменні, напр.: *Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі ... – ото мужицька доля* (М. Коцюбинський);

в) прикметникові, напр.: – *Знаси, ото все неправдиве, що кажуть у відділі* (з розмови);

3) зміст усього висловлення, напр.: – *Я кину, та п'ятий, та десятий – ото вже й ешалон маєш!* (О. Гончар); *Ото сяде Демко в свято під хатою та й почне думати, як то йому з недолі вибитися* (Г. Григоренко).

Аналіз контекстів уживання частки *ото* дозволяє сформулювати її загальний комунікативний смисл як 'дейксіс позиції зовнішнього спостерігача-наратора, пов'язаний із фізичною відстанню від об'єкта та ментальним дистанціюванням від змісту повідомлення'. Інакше кажучи, навіть переймаючись тим, про що він говорить, мовець презентує себе як спостерігач-наратор, для якого повідомлюване є не *це*, а все-таки *ото*. Найповніше цей комунікативний смисл виявляється у випадку вживання частки в контекстах незалежної позиції, напр.: – *Тільки ти обережненько. Може як-небудь прохідними дворами. – Ото! Буду це я в кучугурах лазити!* (А. Головка).

Загальний дейксіс відсторонення чітко виявляється також у контекстах, де мовець апелює до ситуації, у яку він не включений, дистанціює себе від неї, хоче в ній розібратися тощо, напр.: *По паузі сказала [Христя] стиха: – Сьогодні Зінька таки сумна була. Питала мене, чи правда, що ото балакають?* (А. Головка).

Виявлений загальний комунікативний смисл втілюється в такі граневі підтипи:

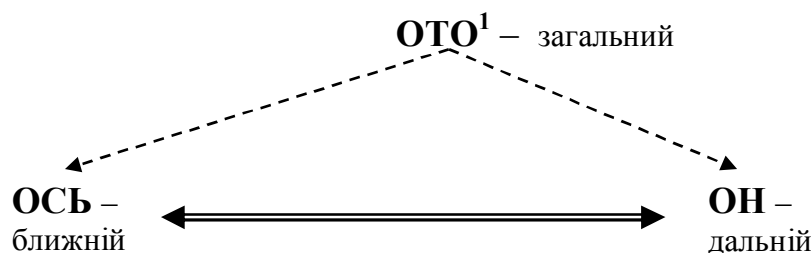
1. *Ото*¹ – 'загальний фізичний (зовнішній) дейксіс спостерігача'. Найповніше виявляється в контекстах, які супроводжує (чи може супроводжувати) вказівний жест, напр.: – *Ото він! – тицьнув пальцем [колишній студент] у бік професора* (А. Кокотюха); *Ото церков Богданова. / Там-то він молився* (Т. Г. Шевченко); – *Ото її книги, а це мої* (Б. Жолдак). Останній приклад особливо наочно демонструє прагматику дистанціювання від об'єкта, який не є власністю мовця (*ото*) і підкреслення зі своїм (*це*).

2. *Ото*² – 'загальний ментальний (внутрішній) дейксіс відсторонення адресанта'. Адресант (мовець) є спостерігачем-наратором, а не учасником події, дії, вчинку, факту тощо. При цьому наратор зазвичай спирається на пам'ять адресанта, його інтерпретацію подій, фактів, дій тощо, напр.: *Ото вони собі ідуть / Прийшли додому, / І живуть* (Т. Г. Шевченко); – *Ото воно так було ... – і старий почав детально оповідати про все, що сталося ...* (А. Колісниченко).

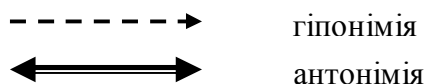
Ментальне відсторонення мовця від змісту повідомлюваного, погляд на зображуване як на «картинку збоку» уможливорює в деяких контекстах синонімізацію зі словом *якось* – носієм комунікативного смислу широкої приблизності. Адресант активно втягує адресата (слухача, читача) у власну інтерпретацію змісту висловлення, перебуваючи ніби «збоку» того, про що йдеться.

Отже, у межах аналізованої групи часток частка *ото* своїм граневим виявом загального комунікативного смислу (*ото*¹) посідає позицію найзагальнішого вияву фізичного дейксісу, формуючи чітку парадигмальну структуру взаємозв'язків часток дейктичного типу *ото*¹, *ось*, *он*. Загальна схема парадигматичних зв'язків аналізованої групи часток має такий вигляд:

Фізичний дейксис

Умовні позначення:

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Баранов А. Н., Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов (ред.). – М., 1993. – 243 с.
3. Бацевич Ф. Семантико-прагматичний портрет частки НУ в сучасному українському мовленні / Ф. Бацевич // *Język. Człowiek. Dyskurs. Księga dedykowana prof. zw. hab. Michałowi Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin.* – Szczecin: Wyd-wo Un-tu Szczecińskiego, 2007. – С. 247–256.
4. Бацевич Ф. Семантико-прагматичні особливості дискурсивного слова НАВІТЬ у сучасній українській мові / Ф. Бацевич // *Слово. Думка. Людина. Збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. До 80-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора Л. А. Лисиченко.* – Харків, 2008. – С. 29–36.
5. Бацевич Флорій. Семантика і прагматика очікуваних і неочікуваних змін: функції та комунікативні смисли частки І (Й) у сучасному українському мовленні / Ф. Бацевич // *Українська мова і література в школі.* – 2008. – № 1. – С. 41–44.
6. Виноградов В. А. Дейксис / В. А. Виноградов // *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 128.
7. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар – М.: Языки славянской культуры, 1998. – 322 с.
8. Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 286 с.
9. Киселева К., Пайар Д. Введение / К. Киселева, Д. Пайар // *Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания* / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар. – М.: Языки славянской культуры, 1998. – С. 3–16.
10. Терехова С. І. Система орієнтаційних координат у мові і мовленні (На матеріалі української, російської та англійської мов) / С. І. Терехова. – Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2007. – 400 с.

Florij Batsjevych

General Deixis of Physical and Psychological Alienation (on the basis of Particles ОН, ОСЬ, ОТО)

The article analyzes modern Ukrainian particles ОН, ОСЬ, ОТО. Common communicative function of the particles is stated as well as the expressions of their senses in different contexts. Their paradigmatic relations are also in focus. The article regards the lexemes under consideration performing a communicative function of the most general indication (deixis) and differing in accordance with the degree of inner human world involvement into the content of the utterance. The particles form the micro-paradigm, the members of which are in hiper-hyponimic and antonymic relations.

Key words: pragmatics, discourse words, deixis, general deixis, particles, deictic particles, paradigmatic relations.